श्रम र रोजगारीका आयम (लेख संग्रह)

https://sandeepksah.com.np/2025/01/02/job-creation-methods-and-processes/

लेखक: संदीप कुमार साह

प्रकाशित मिति: २०८१/०९/०१ गते

प्रकाशक: प्रशासन डट कम

रोजगारी सिर्जना विधि र प्रक्रिया

परिचय

रोजगारी सिर्जना भनेको व्यक्तिहरुको सहज जीवनयापन गर्न वा अर्थतन्त्रलाई मजबुत बनाउन कुनै पनि क्षेत्रमा काम गर्ने अवसरको सिर्जना गर्नु हो । रोजगारी सिर्जना भन्नाले कुनै पनि क्षेत्रमा नयाँ रोजगारीका अवसरहरु सिर्जना गर्ने क्रियाकलापलाई बुझिन्छ । यसले व्यक्तिहरुलाई आफ्नो सीप र क्षमताको प्रयोग गर्न सक्षम बनाउने काम गर्दछ । रोजगारी सिर्जनाका मुख्य स्रोत नै निजी क्षेत्र रहेको छ । नेपालमा सिर्जना हुने रोजगारीहरु मध्ये करिब ८५ प्रतिशत जति रोजगारी निजी क्षेत्रले सिर्जना गर्ने गर्दछ भने तथ्याङ्कले देखाउँछ । नेपालको आन्तरिक श्रम बजारमा वार्षिक करिब तीन लाखको हाराहारीमा रोजगारी सिर्जना हुने गर्दछ जबकी पाँच लाख श्रमशक्ति श्रम बजारमा प्रवेश गर्दछ ।

रोजगारी सिर्जनामा प्रभाव पार्ने कारक तत्वहरू

रोजगारी सिर्जनालाई विभिन्न कारक तत्वहरुले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा प्रभाव पार्ने गर्दछ । जसमध्ये केहि प्रमुख कारक तत्वहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

१. **सरकारी नीति:** सरकारले अवलम्बन गर्ने आर्थिक र मौद्रिक नीतिहरूले रोजगारी सिर्जनामा ठूलो प्रभाव पार्दछ । रोजगार नीति, कर नीति, कर प्रणाली, श्रम कानून, विकास योजना र आर्थिक प्रोत्साहनका कार्यक्रम (अनुदान) जस्ता तत्वहरुले रोजगारी सिर्जनामा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्छ । समयानुकुल रोजगार नीति, योजना तथा कार्यक्रम भए रोजगारीका अवसरहरू तीव्र रूपमा सिर्जना वा वृद्धि हुन्छ ।

२. **आर्थिक अवस्था:** रोजगारी अर्थतन्त्रसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको विषय हो । त्यसैले रोजगारी सिर्जनामा अर्थतन्त्रले महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ । अर्थतन्त्रको वृद्धि र विकासले उद्योग, कृषि, पर्यटन, सेवा क्षेत्र र व्यापारको क्षेत्रमा रोजगारीको मागमा वृद्धि ल्याउँछ र रोजगारीका अवसरहरु सिर्जना हुने गर्छ भने अर्थिक मन्दीले रोजगारीका अवसरहरूमा संकुचन ल्याउँछ । आर्थिक वृद्धि वा गिरावटले रोजगारी सिर्जनाको गतिलाई निर्धारण गर्ने गर्दछ ।

३. **श्रम बजारको माग र आपूर्ति:** श्रम बजारको माग र आपूर्तिले रोजगारी सिर्जनामा अत्यन्त ठूलो प्रभाव पार्दछ । श्रम बजारमा कुन क्षेत्रमा के कति संख्यामा जनशक्तिको माग रहेको छ सोही अनुसारको दक्ष जनशक्ति उत्पादन गरी आपूर्ति गर्नु पर्दछ । यसले अन्डर सप्लाई र ओभर सप्लाईलाई सन्तुलन गर्दछ । माग र आपुर्ति बीचको सन्तुलनले रोजगारी सिर्जनालाई सहज बनाउँछ ।

४. **सीप र योग्यता:** रोजगारी सिर्जनामा सीप, योग्यता र क्षमताले पनि निकै ठूलो प्रभाव पार्दछ । सीपले मानिसलाई रोजगारीका नयाँ नयाँ अवसरहरु सिर्जना गर्न सक्षम बनाउँछ । यसले रोजगारीका क्षेत्रमा सुधार गर्न सघाउँछ ।

सीपयुक्त दक्ष जनशक्तिलाई रोजगारीका अवसर सजिलै प्राप्त हुन्छ। योग्य र दक्ष जनशक्तिको विकासले अर्थतन्त्रमा दिगो सुधार ल्याउँछ।

५. **वैदेशिक लगानी:** वैदेशिक लगानीले नयाँ नयाँ उद्योगहरूको स्थापना, विकास र विस्तार गर्न, नयाँ प्रविधिहरु भित्र्याउन, नवप्रवर्तन तथा ठूलठूला पूर्वाधारहरुको विकास गर्न मद्दत गर्दछ। जसको परिणाम स्वरुप विभिन्न क्षेत्रमा भारी संख्यामा रोजगारीका अवसरहरु सिर्जना हुने गर्छ। यसले आन्तरिक श्रम बजारलाई सक्रिय एवम् गतिशील बनाई दीर्घकालीन रुपमा रोजगारी सिर्जनाको गुणस्तरलाई बढाउँछ।

रोजगारीका क्षेत्रहरूको पहिचान गर्ने तरिका

रोजगारीका क्षेत्रहरूको पहिचान गर्ने विभिन्न विधि र तरिकाहरु रहेका छन्। जसले श्रम बजारमा उपलब्ध रोजगारीका अवसर र आवश्यकताहरूको विश्लेषण गर्न मद्दत गर्दछ। रोजगारीका क्षेत्रहरुको पहिचान गर्ने प्रमुख विधिहरू यस प्रकार रहेका छन्।

१. **नीति तथा कार्यक्रमहरूको मूल्याङ्कन:** रोजगारीका क्षेत्र पहिचान गर्न रोजगार सम्बद्ध नीतिहरुको अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। नीति निर्माणकर्ता, नियामक र कार्यान्वयनकर्ता सरकार नै रहने हुनाले श्रम बजारमा देखिएका समस्या र चुनौतीहरूको समाधान गर्न तथा रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जना गर्न नीतिले मार्गनिर्देश गर्दछ। रोजगारी सिर्जनालाई प्रोत्साहन गर्न सक्ने आर्थिक एवम् मौद्रिक नीति, रोजगार नीति, कृषि नीति, पर्यटन नीति, लगानी नीति र कर प्रणाली जस्ता रोजगारीसँग अन्तर सम्बन्धित विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरुको प्रभाव मूल्याङ्कन एवम् विश्लेषण गरेर सम्भावित रोजगारीका क्षेत्रहरूको पहिचान गरिन्छ। नीतिहरुले श्रम बजारमा समुचित हस्तक्षेप गरी रोजगारीका सम्भावित क्षेत्रहरूको पहिचान एवम् अवसरहरूको सिर्जना गर्न सघाउँछ।

२. **शैक्षिक प्रणालीको विश्लेषण:** शैक्षिक प्रणालीले श्रम बजारका आवश्यकताहरूको आधारमा दक्ष जनशक्ति तयार गर्न अहम् भूमिका निर्वाह गर्दछ। शैक्षिक कार्यक्रमहरू श्रम बजारका आवश्यकता, उद्योगहरूको प्रवृत्ति र आर्थिक विकासका लक्ष्यहरू अनुसार डिजाइन हुनु पर्दछ। शैक्षिक प्रणालीले रोजगारीको माग अनुसारको दक्ष, योग्य र सीपयुक्त जनशक्ति तयार गर्न सकेन भने दक्ष जनशक्तिको अभावमा उपलब्ध रोजगारीका अवसरहरू पनि खेर जान सक्ने सम्भावना उच्च हुन्छ र बेरोजगारी दर बढ्न सक्छ। त्यसैले रोजगारीका क्षेत्र पहिचान गर्न शैक्षिक प्रणाली र श्रम बजारको आवश्यकता बीच तालमेल मिलाउन शैक्षिक प्रणालीको विश्लेषण अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन्छ।

३. **श्रम बजार सर्वेक्षण:** रोजगारीका क्षेत्रहरुको पहिचान गर्न श्रम बजारको सर्वेक्षण एक महत्वपूर्ण साधन हो। यसले आन्तरिक श्रम बजारमा रोजगारीको अवस्था, बेरोजगारीको तीव्रता, श्रमिकको दक्षता, सीपको आवश्यकता र उपलब्धता, श्रमिकको माग र आपूर्तिको अवस्था लगायत विभिन्न पक्षहरूको बारेमा विस्तृत जानकारी प्रदान गर्दछ। श्रम बजार सर्वेक्षणले विभिन्न क्षेत्रमा रहेको रोजगारीका अवसर एवम् सम्भावनाहरुको पहिचान गर्न, श्रम बजारमा देखिएका चुनौतीहरू बुझ्न र रोजगारीका कार्यक्रमहरु तर्जुमा गर्न आवश्यक तथ्याङ्क उपलब्ध गराउँछ। यसले सरकार, रोजगारदाता र नीति निर्मातालाई श्रम बजारको बारेमा आवश्यक जानकारी प्रदान गर्दछ। जसले श्रम बजारका समस्याहरूको समाधान गर्न र रोजगारीका नयाँ नयाँ अवसरहरू सिर्जना गर्न सघाउँछ।

४. **तथ्याङ्क सङ्कलन तथा विश्लेषण:** श्रम बजारको वास्तविक अवस्था चित्रण गर्न तथ्याङ्क सङ्कलन तथा विश्लेषणको महत्वपूर्ण योगदान हुने गर्दछ । तथ्याङ्क सङ्कलन तथा विश्लेषणले श्रम बजारको वास्तविक अवस्था बुझ्न, रोजगारी सम्भावनाहरू पत्ता लगाउन, नीति निर्माणका लागि आधार तयार गर्न तथा श्रम बजार सुधारका लागि प्रभावकारी सुझावहरु प्रदान गर्न सहयोग गर्दछ । यसले रोजगारीका क्षेत्रहरुको पहिचान एवम् सुधार गर्न आवश्यक नीतिगत तथा कार्यक्रमगत ठोस कदम चाल्न सरकार र सरोकारवालाहरुलाई मद्दत गर्छ ।

५. **अध्ययन तथा अनुसन्धान:** विभिन्न सरकारी, गैरसरकारी, शैक्षिक संस्था, विकास साझेदार संस्था र दातृ निकायहरूको समन्वय, सहयोग र सहकार्यमा रोजगारी सम्बन्धी विभिन्न अध्ययन अनुसन्धान गरी रोजगारीका प्रमुख क्षेत्रहरुको पहिचान गर्न सकिन्छ । ग्रामीण, शहरी, तराई, पहाड, हिमाल जस्ता क्षेत्रहरूमा रोजगारीका सम्भावनाहरु फरक फरक हुन सक्छ । विभिन्न क्षेत्रका विशेषज्ञ, परामर्शदाता, रोजगारदाता र व्यावसायिक सङ्घ संस्थाहरूसंग छलफल गरी रोजगारीका सम्भावित क्षेत्र र सम्भावनाहरूको पहिचान गर्न सकिन्छ । भौगोलिक दृष्टिकोणले कुन क्षेत्रमा के कस्ता रोजगारी अवसरहरू उपलब्ध रहेका छन् भने उद्योग, पर्यटन, सूचना प्रविधि, स्वास्थ्य सेवा वा निर्माण क्षेत्रमा रोजगारीका के कस्ता माग छ भनेर अध्ययन अनुसन्धान गरी रोजगारीका क्षेत्रहरुको पहिचान गर्नु पर्दछ ।

रोजगारीका सम्भावित क्षेत्रहरू

नेपालको आन्तरिक श्रम बजारमा रोजगारी सिर्जना गर्न सकिने क्षेत्रहरू धेरै छन् । ती मध्ये केहि प्रमुख क्षेत्रहरुमा लगानी, प्रविधिको प्रयोग एवम् विस्तार र सीपमूलक तालिम जस्ता विषयहरूको सही उपयोग गरेर ठूलो संख्यामा रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ । रोजगारीका सम्भावित क्षेत्रहरु मध्ये प्रमुख क्षेत्रहरु निम्नानुसार रहेका छन् ।

१. **कृषि क्षेत्र:** कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण, व्यवसायीकरण र कृषिमा आधारित उद्योगहरुको विकास र विस्तार गरेर ग्रामीण क्षेत्रमा रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ । आधुनिक कृषि प्रविधि, सिँचाइ, मल, बीउबिजनको प्रयोग, व्यावसायिक कृषि, कृषि उद्यम, कृषि पर्यटन जस्ता क्षेत्रहरूमा लगानी गरेर पनि कृषि क्षेत्रमा रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ । कृषि उत्पादनको मूल्य श्रृंखला तथा माग र आपूर्ति श्रृङ्खलाको विकास गरी उत्पादित वस्तुहरुको बजार विस्तार गरी कृषि क्षेत्रलाई रोजगारीको हब र अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रुपमा विकास गर्न सकिन्छ ।

२. **सेवा क्षेत्र:** रोजगारी सिर्जनाको हिसाबले सबैभन्दा ठूलो क्षेत्र रहेको र यो क्षेत्रमा धेरै मात्रामा रोजगारीका सम्भावना समेत रहेको छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, थोक तथा खुद्रा व्यापार, सञ्चार, विद्युतीय, बैंकिङ तथा वित्तीय सेवा, मेकानिक्स जस्ता सेवा प्रदान गर्ने अन्य विभिन्न क्षेत्रहरूमा रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ ।

३. **निर्माण क्षेत्र:** रोजगारीको उच्च सम्भावना भएको क्षेत्रहरु मध्येको एक हो । विभिन्न पूर्वाधारहरु सडक, पुल, जलविद्युत, सिँचाइ, घर निर्माण लगायत अन्य ठूला परियोजना जस्ता भौतिक पूर्वाधार निर्माणमा ठूलो मात्रामा रोजगारीका अवसरहरु सिर्जना गर्न सकिन्छ ।

४. **उद्योग क्षेत्र:** उद्योग क्षेत्रमा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न औद्योगिक पूर्वाधारहरुको विकास, साना तथा मझौला उद्योगको स्थापना, प्रवर्द्धन एवम् प्रोत्साहन र औद्योगिक क्षेत्रहरूको विकास एवम् विस्तार गरी रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ ।

५. **पर्यटन क्षेत्र:** पर्यटन क्षेत्रमा रोजगारीको उच्च सम्भावना रहेको छ । पर्यटकीय पूर्वाधारहरूको विकास, नयाँ पर्यटकीय गन्तव्यहरूको पहिचान, पर्यटनमा नवप्रवर्तन र प्रविधिको प्रयोग, होटल एवम् रेस्टुरेन्ट, होम स्टे, पर्यटक गाइड, पद मार्ग, स्थानीय कला, संस्कृतिको संरक्षण एवम् संवर्द्धन जस्ता क्षेत्रहरूमा लगानी गरेर पर्यटन क्षेत्रमा रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ ।

६. **सूचना प्रविधि क्षेत्र:** सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा भएको अप्रत्यासित विकासले विश्व श्रम बजारमा कृत्रिम बौद्धिकता, स्वचालन र डिजिटलाईजेसन युगको शुरुवात भएको छ । यस क्षेत्रमा रोजगारीका प्रशस्त सम्भावना रहेको देखिन्छ । सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गरेर विश्व श्रम बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने दक्ष जनशक्ति उत्पादन गरी ठूलो संख्यामा रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ । डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्कले सूचना प्रविधि क्षेत्रमा रोजगारी सिर्जना गर्न सक्ने ठोस आधार तयार गरेको छ ।

रोजगारी सिर्जनामा सरोकारवालाहरुको भूमिका

रोजगारी सिर्जना एक जटिल विषय र प्रक्रिया हो । रोजगारीको आफ्नो कुनै विशेष क्षेत्र हुदैन् । रोजगारी आफै सिर्जना हुने पनि होईन् । सरोकारवालाहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट गर्ने योगदानको परिणाम स्वरुप विभिन्न क्षेत्रहरुमा रोजगारी सिर्जना हुने गर्दछ । रोजगारी सिर्जनामा सरोकारवालाहरूको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा महत्वपूर्ण भूमिका हुने गर्दछ ।

१. **सरकारको भूमिका:** रोजगारी सिर्जना गर्न उपयुक्त नीति, योजना तथा कार्यक्रम निर्माण गर्ने काम सरकारको हो । सीपयुक्त दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न समयानुकुल शिक्षा प्रणालीमा सुधार गर्नु र व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु सरकारको प्रमुख दायित्व हो । यसले बेरोजगारहरूलाई रोजगारयोग्य बनाउन मद्दत गर्छ । वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्ने नीति ल्याई नयाँ नयाँ उद्योग र व्यवसाय स्थापना गर्ने काम पनि सरकार हो । यसले रोजगारी सिर्जनामा टेवा पुऱ्याउँछ । रोजगारीमैत्री नीति, कर प्रणाली एवम् कर छुट, साना तथा मझौला उद्योगहरुलाई सहुलियत र रोजगार प्रवर्द्धनका कार्यक्रमहरूले रोजगारीका अवसरहरू बढाउँछ । स्थानीय परिवेश र श्रम बजारको आवश्यकता अनुसारको नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा एवम् कार्यान्वयन गरेर रोजगारी सिर्जना गर्ने काममा सरकारको महत्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ ।

२. **निजी क्षेत्रको भूमिका:** नेपालमा कुल रोजगारीको ८५ प्रतिशत भन्दा बढी रोजगारीका अवसरहरु निजी क्षेत्रले सिर्जना गर्ने गर्दछ । देशको आर्थिक वृद्धि र रोजगारी सिर्जनामा निजी क्षेत्रको अत्यन्त महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ । कार्यस्थलमा आधारित तालिम सञ्चालन गरी दक्ष जनशक्ति उत्पादनमा सहयोग गर्छ । जसले दक्ष कामदारको मागलाई पूर्ति गर्न र उत्पादकत्व बढाउन मद्दत गर्छ । निजी क्षेत्रले नयाँ उद्योग व्यवसायहरुको स्थापना र विस्तार गरेर रोजगारीका अवसरहरु सिर्जना गर्दछ ।

३. **शैक्षिक संस्थाहरूको भूमिका:** शैक्षिक संस्थाहरूले वर्तमान र भविष्यमा श्रम बजारमा खपत हुन सक्ने वा आवश्यक पर्ने ज्ञान र सीपमा आधारित पाठ्यक्रमहरू तयार गर्ने गर्दछ । उद्योगहरुसँगको सहकार्यमा प्राविधिक एवम् व्यवसायिक तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दछ । जसले दक्ष र सीपयुक्त जनशक्ति उत्पादनमा सहयोग पुऱ्याउँछ । श्रम बजारको माग अनुसार वा रोजगारी सिर्जनामा योगदान गर्न सक्ने विषयवस्तुहरुलाई समेटेर पाठ्यक्रम निर्माण गर्न अहम् भूमिका रहन्छ ।

४. **अनुसन्धानमूलक संस्थाहरूको भूमिका:** रोजगारीका नयाँ नयाँ क्षेत्र र सम्भावित क्षेत्रहरूको पहिचान गर्न अनुसन्धानमूलक संस्थाहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। यसले क्षेत्रगत विश्लेषण गरी रोजगारी सिर्जना वा वृद्धि गर्न दिशानिर्देश गर्दछ । रोजगारी सिर्जनामा सहयोग गर्न नसक्ने नीतिहरुमा समयानुकुल संशोधनका लागि आवश्यक सुझाव प्रदान गर्ने गर्दछ। जसको आधारमा रोजगारी सिर्जना सम्बन्धी सही र उपयुक्त नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरु तर्जुमा गर्न सहयोग मिल्छ।

५. **अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ संस्था एवम् दातृ निकायहरूको भूमिका:** रोजगारी सिर्जना, सीप तथा क्षमता विकास, प्रविधि हस्तान्तरण जस्ता विषयमा आर्थिक एवम् प्राविधिक सहयोग र सहायता प्रदान गर्नुको साथै रोजगारी प्रवर्द्धनका परियोजनाहरू सञ्चालन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ संस्था एवम् दातृ निकायहरूको सहयोग अपरिहार्य रहन्छ। साना तथा मझौला उद्यमलाई आर्थिक सहायता, अनुदान वा ऋण, परामर्श उपलब्ध गराएर रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्थाहरूले अहम् भूमिका खेल्दछ।

निश्कर्ष

सरकारी क्षेत्रको रोजगारी मात्र रोजगारी होईन्, निजी क्षेत्रको रोजगारी पनि रोजगारी नै हो। विभिन्न तहगत सरकार, अन्तर मन्त्रालय एवम् निकायहरुसंगको समन्वय र सहकार्यमा रोजगारी सिर्जना वा अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ। सरकारले सरोकारवालाहरुको समुचित परिचालन र आबद्ध गर्ने आवश्यक नीति, रणनीति एवम् पहलहरु अवलम्बन गर्न जरुरी रहेको छ। रोजगारी सिर्जना हुन सक्ने क्षेत्रमा विकास साझेदार संस्थाहरुको सहभागिता अभिवृद्धि गर्नु पर्दछ। जसले अधिक भन्दा अधिक रोजगारीका अवसरहरु सिर्जना गर्न सकिन्छ। रोजगारी सिर्जनामा तहगत सरकारहरुको समेत अहम् भूमिका हुने गर्दछ । रोजगार सेवालाई व्यवस्थित र एकद्वार प्रणाली मार्फत सञ्चालन गर्न सकियो भने अहिलेको अवस्थाको अन्त्य गर्न सहयोग पुग्नेछ। तहगत सरकारहरुले रोजगारी पुर्नउत्पादन गर्ने तर्फ लाग्नु पर्छ अनि मात्र अत्यधिक मात्रामा रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ।